

16.12.2009

Liite 3

Perusopetuksen yleisten tavoitteiden ja tuntijaon työryhmälle

USKONTO

Opetusneuvos Pekka Iivonen

Uskonnonopetuksen tehtävä yleissivistyksen kokonaisuudessa

Suomen perustuslain (731/1999) 11§ sekä Uskonnonvapauslain (453/2003) keskeinen tavoite on positiivisen uskonnonvapauden toteutuminen sekä oikeus tunnustaa ja harjoittaa uskontoa, ilmaista vakaumus sekä kuulua tai olla kuulumatta uskonnolliseen yhdyskuntaan. Uskonnonvapautteen sisältyy oikeus uskontokasvatukseen ja uskonnonopetukseen. Oikeus uskonnonopetukseen on kirjattu myös YK:n lapsen oikeuksien sopimukseen (YK 1989, 29. artikla) sekä lukuisiin muihin kansainvälisiin sopimuksiin (esim. YK:n ihmisoikeuksien julistus 18. ja 26. artikla; Euroopan Neuvoston ihmisoikeussopimus 9. artikla; Kansalaisoikeuksia ja poliittisia oikeuksia koskeva kansainvälinen yleissopimus 18. artikla; EU:n perusoikeuskirja 10. artikla; Taloudellisia, sosiaalisia ja sivistyksellisiä oikeuksia koskeva kansainvälinen yleissopimus, III osan 13. artikla; Asetus syrjinnän vastustamista opetuksen alalla koskevan yleissopimuksen voimaansaattamisesta, 5. artiklan kohta 1 b; Lapsen oikeuksia koskeva yleissopimus; ETYJin Wienin sopimus). Suomalainen uskonnonopetus toteuttaa positiivista uskonnonvapautta, vahvistaa lapsen ja nuoren omaa identiteettiä sekä tunnustaa uskonnon merkityksen osana yksilön ja yhteisön tapakulttuuria.

Uskonnonvapauslain (453/2003) yhteydessä uudistettiin myös Perusopetuslain 13§ (454/2003). Pykälän mukaan oppilaalla on oikeus oman uskonnon opetukseen koulussa, jos tietyt reunaehdot oppilaiden lukumääristä täyttyvät. Nämä reunaehdot täyttävistä uskonnoista opetetaan tällä hetkellä kouluissa pääsääntöisesti kolmea kristinuskon muotoa eli luterilaisuutta, ortodoksisuutta ja katolisuutta sekä ei-kristillistä uskonnoista islamia valtakunnallisesti sekä muita uskontoja yksittäisinä ryhminä lähinnä isoissa kaupungeissa. Juutalaisuuden opetus on keskittynyt Helsingin juutalaiseen kouluun, Adventistinen heidän omiin kouluihinsa ja Kristiyyhteisön vain steinerkouluihin. Myöhempien Aikojen Pyhien sekä Vapaakirkon uskontoa ei opeteta lainkaan. Perusopetukseen on tällä hetkellä vahvistettu 13 uskonnon valtakunnalliset opetussuunnitelmien perusteet (Adventistinen, Bahá'í, Buddhalainen, Luterilainen, Herran kansa ry:n, Islam, Juutalainen, Katolinen, Krishna liikkeen, Kristiyyhteisön, Myöhempien Aikojen Pyhien, Ortodoksinen sekä Vapaakirkon uskonto).

Perusopetuslaki velvoittaa kuntia järjestämään kaikissa kouluissa enemmistön mukaista oman uskonnon opetusta. Koska yli 80 % suomalaisista kuuluu luterilaiseen kirkkoon, enemmistön uskonnonopetus on luterilaista (kristinuskon) opetusta. Kuntien velvollisuus on järjestää luterilaista tai ortodoksista uskonnonopetusta oppilaille, jotka eivät osallistu enemmistön mukaiseen uskonnonopetukseen, ja heitä on vähintään kolme. Käytännössä tämä lain kohta koskee tällä hetkellä ortodoksioppilaita. Opetuksen järjestäjän velvollisuus järjestää muiden uskontojen opetusta edellyttää kolmen oppilaan määrää opetuksen järjestäjän kouluissa sekä sitä, että kyseiseen uskonnolliseen yhdyskuntaan kuuluvat vanhemmat sitä pyytävät.

Luterilaisen ja ortodoksisen uskonnon rinnalle aloitettiin oman uskonnon opetus vuonna 1985, jolloin samaan aikaan uskonnonhistorian ja siveysopin opetus korvattiin elämäkatsomustiedon opetuksella. Oppilasmäärät kasvoivat nopeasti elämäkatsomustiedon kohdalla lähelle nykyistä prosenttiosuutta. Pienryhmäisten uskontojen kohdalla oppilasmäärien kehitys on ollut maltillinen. Merkittävin muutos on ollut islamin opetuksen lisääntyminen sekä hienoinen kasvu ortodoksioppilaiden määrissä. Muiden uskontojen järjestämis- ja oppilasmäärissä ei ole 1990- ja 2000-luvuilla tapahtunut merkittävää muutosta. Merkittävin muutos tapahtui vuoden 1998

lainsäädännön määritellässä järjestämisvelvoitteen laskentayksiköksi opetuksen järjestäjän koulun sijaan. Tällöin opetuksen ulkopuolella olevien oppilaiden määrä putosi nykyiseen tasoon.

Oppilasmäärät jakautuvat Tilastokeskuksen viimeisen tilaston mukaan vuosina 2003 ja 2008 seuraavasti:

Katsomusaine	Vuosi		2008	Prosenttia	Muutos %-yksikköä
	2003	Prosenttia			
Evankelis-luterilainen uskonto	552958	94,53	512 705	93,57	-0,96
Ortodoksinen uskonto	6934	1,19	7 003	1,28	+0,09
Elämäkatsomustieto	14056	2,40	15 543	2,84	+0,44
Muut uskonnot	6775	1,16	8 919	1,63	+0,47
Eivät osallistu	4257	0,73	3 763	0,68	-0,05
Yhteensä	584980	100,00	547 933	100,00	

(Lähde: Tilastokeskus - Opetushallituksen raportointitietokanta ROPTI)

Eri uskontojen (islam, katolinen buddhalaisuus) perheet eivät koe useinkaan tarpeelliseksi rekisteröitymistä uskonnollisen yhdyskunnan jäseneksi, jolloin heillä ei ole oikeutta oman uskonnon opetuksen vaatimiseen. Osallistuminen järjestettyyn oman uskonnon opetukseen ei edellytä kuitenkaan uskonnollisen yhdyskunnan jäsenyyttä. Perheen kulttuurinen / uskonnollinen tausta kyseiseen uskontoon on riittävä perusta osallistua oman uskonnon opetukseen. Muslimeista vain noin 20 % on jonkin islamilaisen yhdyskunnan jäseniä. Suurissa kunnissa on useimmiten riittävästi yhdyskuntaan kuuluvia huoltajia, jotka vaativat opetusta, joten opetus toteutetaan. Uskonnolliseen yhdyskuntaan kuulumattomalla muslimioppilaalla on siten perusopetuslain 13§:n mukaan kolme vaihtoehtoa: hän voi valita luterilaisen uskonnonopetuksen, islamin opetuksen tai elämäkatsomustiedon välillä.

Uskonnonvapauslain muutoksen yhteydessä muutettiin myös Opetustoimen henkilöstön kelpoisuusvaatimuksista annettua asetusta (986/1998, muutos 693/2003). Muutoksen seurauksena uskonnon opettajilta ei enää vaadittu opetettavan uskonnon uskonnollisen yhdyskunnan jäsenyyttä. Jokainen opettaja, jolla on opetettavan uskonnon aineenhallinta ja pedagogiset opinnot, voi opettaa mitä tahansa uskontoa riippumatta hänen vakaumuksestaan tai uskonnollisesta taustastaan.

Uskonnonopetuksen tuntimäärien muutokset 1970 – 2009

1970

Vuosiluokka	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Yhteensä
Tuntimäärä	2	2	2	2	2	2	1	1	1	15
Yhteensä						12				

1985

Vuosiluokka	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Yhteensä
Tuntimäärä	2	2	2	2	1	1	1	1	1	13
Yhteensä										

1993

Vuosiluokka	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Yhteensä
Tuntimäärä										
Yhteensä						8			3	11

2001

Vuosiluokka	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Yhteensä
Tuntimäärä										
Yhteensä					6				5	11

Uskonnonopetuksen tavoitteet

Oman uskonnon opetuksen tavoitteena on perehdyttää oppilas omaan uskontoon, suomalaiseen katsomusperinteeseen, muihin uskontoihin, auttaa häntä ymmärtämään uskontojen kulttuurista ja inhimillistä merkitystä sekä kasvattaa eettisyyteen. Lisäksi pyritään siihen, että oppilas osaa kunnioittaa ihmisiä, joilla on erilainen vakaumus sekä pystyy elämään ja toimimaan eri kulttuureista tulevien ja eri tavoin ajattelevien ihmisten kanssa. Nämä tavoitteet koskevat kaikkia uskonnonopetuksen muotoja. Keskeisten sisältöjen kohdalta eri uskonnot poikkeavat toisistaan hyvinkin paljon uskonnon luonteen ja kasvatustarpeiden mukaan.

Uskonnonopetus on omalta osaltaan myös uskonto- ja kulttuuriperintökasvatusta (taide, arkkitehtuuri, juhlapyhät, suomalainen sielunmaisema, musiikki) ja tuon perinteen säilyttämistä elävänä. Suomalainen malli oppilaan oman uskonnon opettamisesta antaa mahdollisuuden olla elävässä yhteydessä kansakunnan uskonnollisuuden, kulttuurin ja historian kanssa.

Uskonnon opetuksen tehtävänä kaikissa muodoissaan on antaa eväitä uskontojen vuoropuheluun ja keskinäiseen ymmärtämiseen. Monikulttuurisessa ja moniarvoisessa yhteiskunnassa toimiminen vaatii vahvaa itsetuntoa, tietoa omasta uskonnosta sekä ympärillämme vaikuttavista erilaisista kulttuureista ja uskonnoista. Uskonnonopetuksella on tärkeä rooli ihmisoikeuskasvatuksen toteuttajana ja uskontojen kohtaamisen edistäjänä. Globalisaatio ei ole johtanut uskonnollisuuden vähenemiseen vaan päinvastoin uskonnon merkitys on lisääntynyt useimmissa maailman maissa. Uskonnonopetuksen tärkeä tavoite on ehkäistä uskonnollista fanatismia ja tarjota asianmukaista ja kriittistä tietoa omasta ja muiden uskonnoista sekä niiden sisäisestä moninaisuudesta. Oman uskonnon opetus pyrkii kulttuuristen ja uskonnollisten syvärakenteiden tuntemukseen, jolloin myös kansainvälisyyskasvatuksen tavoitteet eivät toteudu omasta identiteetistä luopumalla vaan siihen entistä syvemmin perehtymällä.

Opetussuunnitelmaseurannan ja toiminnan arvioinnin tuottama tieto uskonnonopetuksen toteutumisesta

Vuoden 2004 opetussuunnitelmien perusteissa uskonnon kohdalla muutos aiempaan (1995 perusteet) on entistä selvempi oman uskonnon ajattelun vahvistaminen ja aineen sitominen selkeästi perusopetuksen yleisiin tavoitteisiin ja kasvatuseriaatteisiin. Samalla uskonnon yleisiin, kaikkia uskontoja sitoviin, tavoitteisiin on kirjattu aineen yleissivistävä ja kulttuurinen olemus sekä korostettu eri uskontojen tuntemisen merkitystä osana oppilaan kasvua itsenäisen katsomuksen

Opetushallitus

Hakaniemenranta 6, PL 380, 00531 Helsinki, puhelin 040 348 7555, faksi 040 348 7865, etunimi.sukunimi@oph.fi, www.oph.fi

Utbildningsstyrelsen

Hagnäskajen 6, PB 380, 00531 Helsingfors, telefon 040 348 7555, fax 040 348 7865, förnamn.efternamn@oph.fi, www.oph.fi

omaavaksi nuoreksi. Pääosassa suunnitelmia ovat eri aihekokonaisuudet huomioitu ja selostettu, mikä aihekokonaisuus kuhunkin tavoitteeseen ja sisältöalueeseen luontevasti kuuluu.

Perusopetuksen tuntijaon mukaan uskonnossa vuosiviikkotuntien vähimmäismäärä on 11. Suurin osa kouluista, merkittävästi yli 50 %, on jakanut tunnit niin, että 3. tai 5. ja 6. luokalla on 2 vuosiviikkotuntia ja muilla luokka-asteilla 1 vuosiviikkotunti. Kaikissa kouluissa oli vuosiluokilla 7. – 9. uskontoa 1 vuosiviikkotunti. Vain muutamassa kunnassa uskonnon minimituntimäärä ylitetään tarjoamalla valinnaisia opintoja.

Ortodoksinen uskonnon opetus on edelleen kirkollisesti suuntautuneempaa kuin luterilainen uskonto. Opetussuunnitelma-analysissä mukana olleet suunnitelmat on tehty kuitenkin ennen aineen uusien oppikirjojen valmistumista ja todellinen opetustilanne tällä hetkellä ei ole sama, miltä se arvioituista suunnitelmista näyttää.

Muiden uskontojen osalta ei ole paikallisten opetussuunnitelmien analyysia tehty systemaattisesti. Suurimpien pienryhmäisten uskontojen opetuksenjärjestäjien kohdalla on tapauskohtaisesti arvioitu opetussuunnitelmien ja uskonnonopetuksen yleistavoitteiden vastaavuus ja tästä lähtökohdasta lähtien intensiivisesti koulutettu näiden uskontojen opettajia toteuttamaan opetustaan. Tämä toiminta on ollut pakollista, koska useisiin pienryhmäisiin uskontoihin ei ole saatu peruskoulutettua riittävästi opettajakelpoisuuden omaavia opettajia. Täydennyskoulutuksella ja ohjannalla on kuitenkin pystytty 2000-luvulla korottamaan pienryhmäisten uskontojen opettajien määrää ja osaamista.

Oppimistulosten arviointien ja muiden tutkimusten tuottama tieto uskonnonopetuksen tavoitteiden toteutumisesta ja siihen liittyvistä haasteista

Uskonnonopetuksesta tehtiin oppimistulosten arviointi edellisten perusteiden aikana (Uskonto, elämäkatsomustieto ja tapakasvatus. Oppimistulosten arviointi perusopetuksen päättövaiheessa 2001). Sen antamat tiedot osoittivat, että osaamisen taso tiedollisissa tehtävissä oli luterilaiseen uskonnonopetukseen osallistuvilla keskimäärin tyydyttävää tasoa (68 %), ortodoksisessa opetuksessa hyvää tasoa (73 %) ja elämäkatsomustiedossa kohtalaista (59 %). Suomenkielisessä opetuksessa saavutettiin keskimäärin parempia tuloksia kuin ruotsinkielisessä opetuksessa, samoin kotikielensä suomea puhuvat oppilaat menestyivät ruotsinkielisiä paremmin. Arvioinnin mukaan oppilaat pitävät uskontoa koulun oppiaineena hyödyllisenä, mutta se ei ole silti erityisen tärkeä. Runsaat puolet oppilaista löysi uskonnosta oppiaineena myönteisiä piirteitä. Vaikka uskontoa ei pidetä helppona kouluaineena, niin siitä saa silti varsin helposti hyviä numeroita. (Rusama 2002) Vuoden 2004 perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiden uskonnonopetuksen osalta ei ole tehty oppimistulosarviointia.

Kaikkiaan uskonnon opetusta on tutkittu hyvin vähän ja pääsääntöisesti tämäkin tutkimus on kohdentunut opetuksen järjestämiseen, opettajien asenteisiin ja motivaatioon sekä eri uskontojen opetussuunnitelmien vertaamiseen. Opetussuunnitelmien vertailussa päähuomio on kohdistunut siihen, että muiden uskontojen opetussuunnitelmien perusteet ovat sisällöllisesti lähempänä uskonnollista yhdyskuntaa kuin luterilaisen uskonnon perusteet. (mm. Sakaranaho 2006 ja Kallioniemi ja Luodeslampi 2005)

Uskonnonopetuksen kohdalla ei ole tehty systemaattista oppimistulosten arviointia tai muuta tutkimusta, jonka tuottamalla tiedolla voitaisiin verrata uskonnonopetuksen toteuttamisen ja oppilaiden osaamisen tasoa kansainvälisesti. Uskonto ei ole ollut myöskään mukana Pisa-arvioinneissa, koska oppiaineen luonteen vuoksi sen tulosten vertaaminen muiden maiden tuloksiin on erittäin hankalaa eikä vertailu anna oikeaa tietoa eri maiden välille.

Kansainväliseen tarkasteluun perustuvat näkökulmat, jotka liittyvät uskonnon tuntimääriin ja asemaan

Uskontokasvatuksen tilanteesta eri Euroopan maissa on erillinen muistio, josta näkyy tilanteen vaihtelevan merkittävästi eri maiden välillä. Vaihtelu on sekä määrällistä että järjestysmuodollista

Opetushallitus

Hakaniemenranta 6, PL 380, 00531 Helsinki, puhelin 040 348 7555, faksi 040 348 7865, etunimi.sukunimi@oph.fi, www.oph.fi

Utbildningsstyrelsen

Hagnäskajen 6, PB 380, 00531 Helsingfors, telefon 040 348 7555, fax 040 348 7865, förnamn.efternamn@oph.fi, www.oph.fi

mutta keskeinen havainto on, että lähes kaikissa eurooppalaisissa maissa opetetaan uskontoa jossain muodossa.

Uskonnonopetuksen kustannusvaikutuksesta

Uskonnonopetuksen peruskustannusvaikutus on lähinnä verrattavissa historian tai maantiedon kustannuksiin. Näissä kaikissa pääosan kustannuksista muodostaa opettajan palkka sekä oppimateriaalit. Pieninä erinä ovat tilat sekä kuljetukset. Uskonnon kohdalla lisän kustannuksiin tuo pienryhmäisten uskontojen sekä elämäntutkimustiedon opetuksen järjestäminen. Tarkkaa tietoa siitä, miten paljon tarkasti ottaen maksaa pienryhmäisten uskontojen opetuksen toteuttaminen, ei ole. Viiden suurimman pienryhmäisten uskontojen opetusta järjestäneen kaupungin (Espoo, Helsinki, Tampere, Turku ja Vantaa) kulut ovat vuodessa noin 1 270 000 euroa. Oppilasmäärältä nämä opetuksen järjestäjät edustavat lähes 59 prosenttia kaikista pienryhmäisissä uskonnoissa olevia oppilaita (noin 8950 /15 900 oppilasta). Ulkopuolelle jäävästä oppilasmäärästä suuri osa on ortodoksioppilaita, joiden opetuksesta suurelta osin huolehtivat luokanopettajat omaan opetustuntimääräänsä kuuluen. Tällä perusteella voidaan arvioida pienryhmäisten uskontojen kulujen olevan koko maassa noin 2 200 000 euroa vuodessa. Elämäntutkimustiedon osalta kustannukset ovat melkoisen lähellä samaa euromäärää vuodessa. Yhteensä kustannukset ovat vuodessa noin 4 000 000 euroa vuodessa. Lisäksi on huomattava, että pääosa tästä kohdentuu pieneen osaan opetuksen järjestäjistä.

Prosentuaalinen tarkasteltuna päädytään seuraavaan prosentuaaliseen lisäkustannukseen:

$$X = \frac{\text{(Pienryhmäisten + ET:n opetuksen kulut)}}{\text{(koulutuksen minimibudjetti)}} \cdot 100 = \frac{4000000}{(6167 \times 570689)} \cdot 100 = 0,13\%$$

Jos elämäntutkimustieto ja pienryhmäisten uskonto poistettaisiin ja siirryttäisiin yhteen, kaikille yhteiseen oppiaineeseen, niin säästö ei olisi kuitenkaan 100 prosenttia nykyisistä kuluista. Lisääntyvän opettajatarpeen ja lisäryhmien sekä säilyvien materiaalikulujen osuus voidaan arvioida olevan 30 – 40 prosenttia nyt käytettävästä summasta, joten maksimisäästö olisi silloin 1,5 – 2 500 000 euroa pelkkänä rahana. Kustannussäästöä yhteiskunnan osalta tulisi väistämättä pienentämään nyt jo ilmassa olevan uskonnollisten koulujen perustamispaheen moninkertaistuminen ja erilaisten rinnakkaiskoulujen perustaminen, jotka enemmän tai myöhemmin johtaisivat valtionosuuksien kasvuun täysin arvioimattomalla tavalla.

Oppiaineen täydellinen poistaminen ei aiheuttaisi mitään säästöä. Jos 11 vuosiviikkotuntia uskontoa tai elämäntutkimustietoa poistettaisiin, niin se tuskin vähentäisi samalla määrällä tai ei ollenkaan oppilaan viikkotuntimäärää vaan tilalle tulisi jokin muu opiskeltava asia vuosiviikkotunteineen. Koska reaaliaineissa vuosiviikkotuntin hinta on kaikista alhaisin, niin taloudellisesti ratkaisu voisi johtaa jopa kalliimpaan ratkaisuun.

Uskonnonopetuksen alueella käydystä keskustelusta ja kannanotoista

Pääosin eri uskonnollisia yhdyskuntia tai kirkkoja lähellä olevat ovat esittäneet kannanottoja, joissa pidetään nykyistä uskonnonopetuksen mallia parhaiten suomalaiseen yhteiskuntaan sopivana (mm. arkkipiispa Paarma, arkkipiispa Leo, piispa Mäkinen, puheenjohtaja Anas Hajjar, kouluasiainsihteri Holma, Suomen Uskonnonopettajain Liiton puheenjohtaja Koskinen, Suomen Ortodoksisten opettajien Liiton puheenjohtaja Okulov). Mielenkiintoista, joissa uskonnonopetuksen aseman koulussa on asetettu kyseenalaiseksi tai se on ehdotettu poistettavaksi, on esitetty mm. kuntatoimijoiden, paikallisten kouluviranomaisten ja rehtorien sekä uskontoon kriittisesti suhtautuvien yksittäisten henkilöiden toimesta. Näiden kahden mallin välistä olevia näkemyksiä on esitetty kymmeniä. Uskonnonopetuksen asemasta perusopetuksen aineena tehdyissä kyselyissä yli puolet vastaajista on kannattanut uskonnonopetuksen säilyttämistä koulussa, useimmiten juuri nykyisessä muodossa.

Opetushallitus

Hakaniemenranta 6, PL 380, 00531 Helsinki, puhelin 040 348 7555, faksi 040 348 7865, etunimi.sukunimi@oph.fi, www.oph.fi

Utbildningsstyrelsen

Hagnäskajen 6, PB 380, 00531 Helsingfors, telefon 040 348 7555, fax 040 348 7865, förnamn.efternamn@oph.fi, www.oph.fi

Sekä luterilaisen että pienryhmäisten uskontojen opettajat kannattavat nykyistä uskonnonopetuksen mallia Suomessa. Pienryhmäisten uskontojen opettajat näkevät oikeuden omaan uskontoon merkkinä siitä, että valtayhteiskunta kunnioittaa vähemmistöjä. Uskonnonopetus voi toimia myös yhtenä suomalaisen yhteiskuntaan kotouttamisen väylänä. Varsinkin maahanmuuttajataustaisille oppilaille suomalainen koulujärjestelmä on aluksi täysin vieras. Vierauden keskellä oman uskonnon tai kielen opetus voi olla kuin keidas, jossa käsitellään oppilaille tuttuja asioita. Oppilaiden, jotka muuten elävät koko ajan vähemmistönä, on hyvä kokea kerrankin muodostavansa enemmistön luokassa. Siksi uskonnonopetus voi vaikeuksista huolimatta osoittautua tärkeäksi oppilaiden idetunnon, identiteetin mutta myös suomalaisen yhteiskuntaan kotoutumisen kannalta.

Lähteitä

- Aikonen, R. (1997), Ortodoksinen uskonnonopetus koulussa. Selvitys ortodoksista uskontoa opettavista opettajista ja opetustyöstä lukuvuonna 1993–94. Helsinki: Opetushallitus.
- Alitolppa-Niitamo, A. (2002), The Generation In-between: Somali youth and schooling in metropolitan Helsinki. *Intercultural education*, 13 (3), 275–290.
- Hilska, P. & Kallioniemi, A. & Luodeslampi, J. (toim.)(2005): Uskontokasvatus monikulttuurisessa maailmassa. Pääosa artikkeleista Varhaiskasvatuksen uskontokasvatuksen symposiumin 2005 alustuksia. Helsinki: Kirjapaja.
- Holm, N. G. (2000), Islam and Christianity in School Religious Education. *Religionsvetenskapliga skrifter* nro 52. Åbo Akademi University: the Department of Comparative Religion.
- Holma, M. (2000), Finland. Peter Schreiner (ed.), *Religious education in Europe. A collection of basic information about RE in European countries*, 37–41. Münster: ICCS / Comenius-Institute.
- Ikkuna islamiin - Islam-aineistoa Helsingin koulujen käyttöön (2002). Helsingin kaupunki: Opetusvirasto.
- Luodeslampi, J. (2009), Uskonnonopetuksen ydinkysymyksiä peruskoulun synnyssä, *Teologinen aikakauskirja* 5/2009, 423–435
- Kaikkonen, R. (2005), Islam ohitti pääkaupunkiseudulla jo ortodoksiuskonnon opetuksen. *Helsingin Sanomat*, 20.10.
- Kallioniemi, A. & Luodeslampi, J. (toim.): *Uskonnonopetus uudella vuosituhannella*. Helsinki: Kirjapaja, 2005.
- Kallioniemi, A. (2009), Koulun uskonnonopetuksen ja uskonnon aineenopettajakoulutuksen ajankohtaisia näkökulmia. *Teologinen aikakauskirja* 5/2009, 404–422.
- Karvonen, H. (1998), Salaam Aleikum Islamin opettajien käsityksiä omasta työstään ja uskonnonopetuksesta Helsingin kouluissa. Teemaseminaariesitelmä. Helsingin yliopisto: Opettajankoulutuslaitos
- Lempinen, H. (2002), 'Pitäisi olla taikuri'. Islamin opettajien käsitykset islamin uskonnon opetuksesta peruskoulussa. *Uskonnonpedagogiikan laudaturtyö*. Helsinki.
- Liiten, M. (2003), Kuntaliitto esittää kouluun uskontotietoa. *Helsingin Sanomat* 16.1.2003
- Porkka, J. (toim.)(2008), *Johdatus kristilliseen kasvatukseen*. Työryhmä: Liisa Luukkonen, Jouko Porkka, Kirsi Tirri, Marja-Leena Toivanen. Helsinki: Lasten Keskus: LK-kirjat.
- Pruuki, L. (2009), Opettajan uskonnollisuuden merkitys koulukasvatuksessa ja uskonnon opetuksessa. *Teologinen aikakauskirja* 5/2009, 387–403.
- Pyysiäinen, M. (1988), *Kasvatus ja uskonto*. Helsinki: WSOY.
- Pyysiäinen, M. & Seppälä, J. (toim.) (1998), *Uskonnonopetuksen käsikirja*. Helsinki Porvoo: WSOY
- Pyysiäinen, M. (2000), Yksi oppiaine, seitsemän opetussuunnitelmaa. Peruskoulun ja lukion opetushallituksen 1990-luvulla vahvistamien opetussuunnitelmien tunnustuksellinen luonne. *Tutkimuksia* 223. Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos
- Rusama, J. (2002), *Uskonto, elämäkatsomustieto ja tapakasvatus*. Oppimistulosten arviointi perusopetuksen päättövaiheessa 2001. Opetushallitus.

Opetushallitus

Hakaniemenranta 6, PL 380, 00531 Helsinki, puhelin 040 348 7555, faksi 040 348 7865, etunimi.sukunimi@oph.fi, www.oph.fi

Utbildningsstyrelsen

Hagnäskajen 6, PB 380, 00531 Helsingfors, telefon 040 348 7555, fax 040 348 7865, förnamn.efternamn@oph.fi, www.oph.fi

- Sakaranaho, T. (2006), Religious freedom, Multiculturalism, Islam - Cross-reading Finland and Ireland. Leiden & Boston: Brill
- Sakaranaho, T. & Salmenkivi, E. (2009), Tasavertaisen katsomusopetuksen haasteet. Pienryhmäisten uskontojen ja elämäntutkimustiedon opetus Suomessa. teologinen aikakauskirja 5/2009.
- Seine, H. (2000), Uskonnonopetus Suomen oppivelvollisuuskoulussa 1900-luvulla. Turun yliopiston julkaisuja. Annales Universitatis Turkuensis. Turku.
- Seppo, J. (2003), Uskonnonvapaus 2000-luvun Suomessa. Helsinki: Edita.
- Talli, R. (2003), HS-selvitys: Islam tuli kouluihin Helsingin Sanomat, 22. 9.
- Teologinen Aikakauskirja 2001: 6.

Opetushallitus

Hakaniemenranta 6, PL 380, 00531 Helsinki, puhelin 040 348 7555, faksi 040 348 7865, etunimi.sukunimi@oph.fi, www.oph.fi

Utbildningsstyrelsen

Hagnäskajen 6, PB 380, 00531 Helsingfors, telefon 040 348 7555, fax 040 348 7865, förnamn.efternamn@oph.fi, www.oph.fi